

TM	Г. XXXVI	Бр. 3	Стр. 1013-1031	Ниш	јул - септембар	2012.
----	----------	-------	----------------	-----	-----------------	-------

UDK 316.722 + 316.647.5 : 2 (497)

Pregledni rad

Primljeno: 29.11.2011.

Revidirana verzija: 11.08.2012.

Vladan P. Stanković
Institut za političke studije
Beograd

SUKOBI CIVILIZACIJA NA BALKANU I MOGUĆNOSTI NJIHOVOG PREVAZILAŽENJA*

Apstrakt

Kroz ovaj rad autor se pozabavio temom sukoba različitih civilizacijskih, kulturnih, istorijskih, verskih i nacionalnih entiteta na Balkanu, te mogućnostima njihovog prevazilaženja u kontekstu trajnog pomirenja. Praktični značaj istraživanja ogleda se u podsticanju verske i nacionalne tolerancije, kulture međuverskog dijaloga i osnovnih tekovina civilizacijskog razumevanja (kao preuslova za bar zajednički suživot na prostoru izmešanih duhovnih, kulturnih i civilizacijskih osobenosti). Autor u radu primenjuje čitav set raznorodnih metoda, poput metoda posmatranja, analize sadržaja, metoda unakrsnih kultura, ali i uporedni, razvojni i socioistorijski metod... Istraživač u radu, kao legitiman pristup, koristi i niz mapa, kojima nastoji da dočara stanja i tendencije koje istražuje. Osnovna hipoteza od koje istraživač polazi jeste da je prostor Balkana mesto susreta više civilizacija, koje su vrlo često isprepletane na zajedničkom prostoru. To za posledicu ima nekoliko posebnih hipoteza: da su predmetne civilizacije prostorno međusobno sukobljene; da su duhovne, kulturne i civilizacijske razlike toliko izražene da je njihovo pomirenje na većitom preispitivanju; da je mogućnost izmirenja otežana činjenicom da su konflikti usađeni u strukture dugog trajanja (ideje, mentalitet, navike, vrednosti, običaji...). Ipak, na samom kraju rada, autor predlaže i izvesne mere za prevazilaženje problemske situacije i razrešenje tinjajućeg konfliktnog stanja.

Ključne reči: Balkan, pomirenje, religija, civilizacija

stvlada@sbb.rs

* Rad je realizovan u okviru projekta Instituta za političke studije u Beogradu: „Demokratski i nacionalni kapaciteti političkih institucija Srbije u procesu međunarodnih integracija“ (2010-2015), zaveden pri ministarstvu pod: br.179009, a finansira ga Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

THE CLASH OF CIVILIZATIONS IN THE BALKANS AND THE POSSIBILITY OF OVERCOMING IT

Abstract

In this paper, the author deals with the conflicts between different civilizations, i.e. the cultural, historical, religious and national entities on the Balkan peninsula, as well as with the possibilities of overcoming those challenges in the context of permanent reconciliation. The practical significance of this research is reflected in supporting the efforts for religious and national tolerance, nurturing the culture of inter-religious dialogues and an understanding of the main achievements of civilization (at least as a prerequisite for coexistence in a common area of mixed spiritual, cultural and civilization characteristics). This paper applies a set of various methods, such as methods of observation, content analysis, cross-culture methods, and comparative, developmental and social-historical method. In the work, the researcher uses, as a legitimate approach, a series of maps, by which he tries to recreate the conditions and investigate the trends. The researcher's main hypothesis assumes that the Balkan region is the meeting point of civilizations, which are often intertwined in the common area. Several specific hypotheses follow: that these civilizations pretend to the same space areas, that spiritual, cultural and civilization differences are so pronounced that their reconciliation is constantly being challenged, that their reconciliation is difficult due to the fact that these conflicts have long been embedded in the long-lasting structures, such as ideas, mentality, habits, values, and customs). However, at the very end of the paper, the author proposes some ways to overcome the problem and resolve the state of smouldering conflicts.

Key Words: The Balkans, Reconciliation, Religion, Civilisation

UVOD

Veliki američki politikolog i sociolog Semjuel (Simeun) Huntington u svojim knjigama naznačio je podjelu sveta na velike nadnacionalne civilizacijske celine. Po njemu, točak istorije će se u procesu globalizacije zaustaviti negde na sredini: između nacionalnih država i unifikovanog globalnog entiteta ljudske vrste. Tako je točak zastao na nečemu što bi mogli nazvati kulturnocivilizacijske celine. Tako npr. ovu podjelu nalazimo kod Huntingtona (Huntington):

„Civilizacijski identitet će biti sve važniji u budućnosti, a svet će biti oblikovan u velikoj meri od međudelovanja sedam ili osam glavnih civilizacija. One uključuju: Zapadnu, Konfučijansku, Japansku, Islamsku, Hindu, Slovensko-pravoslavnu, Latino-američku, a možda i Afričku civilizaciju. Najvažniji sukobi u budućnosti će se desiti duž kulturnih šavova razdvajanja ovih civilizacija, jednih od drugih” (Huntington, 1993, str. 25).

Sledeći tu logiku Hantington je svet podelio na nekoliko civilizacijskih basena, a sledeći logiku Hantingtona mi ćemo ovde, smelo, ustvrditi da se na Balkanskom poluostrvu susreću čak tri velike civilizacije, pa je otuda ovaj deo sveta jedan od najznačajnijih za interdisciplinarna istraživanja: kulturologa, sociologa, politikologa...

GEOGRAFSKA PROTEŽNOST CIVILIZACIJA NA BALKANU – PROCEPI VERSKOG I ETNIČKOG

Na krajnjem zapadu Balkanskog poluostrva prostire se zapadno-hrišćanska ili *katolička (rimokatolička)* civilizacija koja se na Balkanu proteže: od ulaza u Bokokotorski zaliv na krajnjem jugu, potom vijuga zapadnim tokom doline Neretve, svojim južnim obodom zahvata gornje granice Livanjskog polja, proteže se duž dalmatinske obale, izbijajući na Gorski Kotar, Kvarner i Istru, sve do malenog balkanskog dela Slovenije. Katolička civilizacija je u fragmentima prisutna i u severnoj i severozapadnoj Albaniji (južno od Prokletija, preko istočne Malesije do Skadra i ušća Bojane u Jadran), potom u tragovima u Boki kotorskoj, i znatnije u centralnoj Bosni (Novi Travnik, Vitez, Busovača, Kiseljak...) sa par „džepova” u bosanskoj Posavini. Ako se izuzmu Albanci-katolici, i ako se najveći deo Slovenije (i Slovenaca) stavi van balkanskog prostora, onda dobijamo poprilično svedenu sliku prema kojoj je, danas, katolički prostor na Balkanu vezan gotovo isključivo za hrvatski narod, bilo da on živi u Republici Hrvatskoj ili je razmešten i rasut po Federaciji BiH (kao jedan od tri konstitutivna naroda post-Dejtonske BiH).

Kada je reč o istočnoj verziji hrišćanstva ili *pravoslavnoj* civilizaciji, tada bismo mogli konstatovati da je Balkansko poluostrvo zapravo u svom najvećem delu prostor pravoslavnog duhovnocivilizacijskog zapisa – pošto se pravoslavlje proteže na najširim prostranstvima Balkana. Među nosiocima ove, kako se još ponekad ističe, vizantijske civilizacije, nalaze se ponajpre Grci (na jugu Balkanskog poluostrva, sa Južnom Trakijom, Južnom Makedonijom, Epirom, Tesalijom, Peloponezom i ostrvima istočnog Mediterana). Severno od Grka rasprostranjeni su južnoslovenski narodi: Bugari (u Severnoj Trakiji, istočno od vrhova Stare planine, južno od Podunavlja i duž Crnomorske obale), Makedonci (u severnoj Makedoniji), Srbi (u slivovima Morava, Šumadiji, Starovlahu i delom u Raškoj, te znatnije na malenom prostoru severne kosovske visoravni, te još znatnije po obodima Dinarskih Alpa u Crnoj Gori, čitavim tokom reke Drine do Hercegovine, Boke i južnog Jadrana, te u Bosanskoj Krajini). Konačno, jednim delom, ovom duhovnocivilizacijskog krugu pripadaju i Rumuni (u Dobrudži i crnomorskom priobalju do ušća Dunava u Crno more).

Na kraju, u okviru ovog prostora poput leopardovih šara nalaze se i poveće enklave *islamske* duhovne i kulturne civilizacije. Na krajnjem istoku je monolitni, islamski, evropski deo Turske (oko Mramornog mora

sa izlazom na Bosfor, i duž turskog dela Crnog mora). Potom, tu su i dva „islamska džepa” u Bugarskoj (jedan na jugu u Trakiji, i jedan, manji, severoistočni, u bugarskom Podunavlju). Albanski islamski prostor zaposeda ne samo čitavu centralnu već i najveći deo južne (ali i pojas severne) Albanije u Prokletijama, potom gotovo čitavu zapadnu Makedoniju i gotovo čitavu južnu srpsku pokrajinu Kosovo i Metohiju, te pogranični pojas Grčke u Epiru. Konačno, tu su enklave muslimansko-slovenskog življa, koji se danas u najvećem broju izjašnjava kao Bošnjaci (u Raškoj ili Sandžaku u Srbiji, na severu Crne Gore, i najviše u centralnoj Bosni sve do srednjih tokova Neretve do Stoca, kao i u Cazinskoj Krajini).

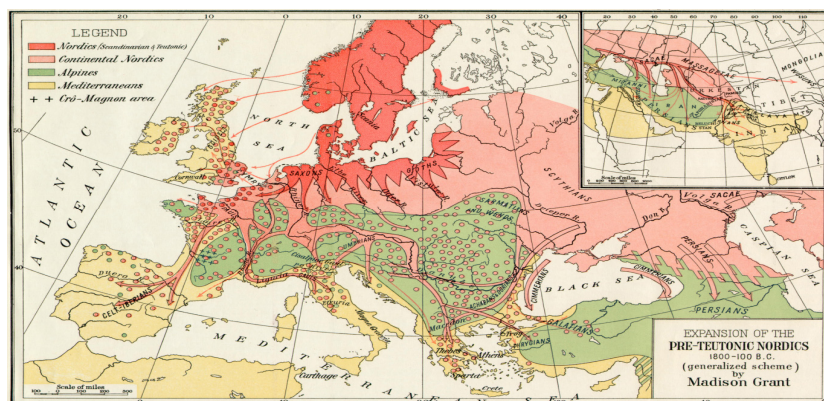
Prikaz 1: Razmeštaj civilizacija na Balkanskom poluostrvu

Figure 1: Types of civilization in the Balkan Peninsula

ISTORIJSKI KONTEKST – SEDIMENTIRANE NASLAGE: RASA, ETNOSA, NACIJA, I VERA NA BALKANU

Balkanski prostor u najranijim vremenima omeđen je rasutim tačkastim civilizacijama koje su se prostirale u ograničenim staništima velikih reka. Najsavremenija istraživanja genetskih hromozama uvode novine u izučavanje rasa, pa se proširuju saznanja i o životu ljudskih vrsta na prostoru Balkana. Prema sačinjenim mapama tanak prostor priobalja Balkanskog poluostrva u najranijim vremenima nastanjivali su *mediteranidi* (tzv. *južnjaci*, ili belci negroidnih fizioloških karakteristika i temperamentnog psihokarakternog ustrojstva). Srednji pojas južnog i centralnu utrobu Balkana nastanjivali su *alpidski narodi* među kojima su najzanačajniji *protokelti* (tzv. *mezijanci* ili belci fiziološkog i psihičkog

sklopa nasleđa ataviziranog žutom rasom). Konačno, u slivovima velikih reka severnog Balkana (Save i Dunava) zabeleženo je i manje prisustvo naroda iz nordijske grupe, koji su na taj prostor pristizali sa severa evropskog tla (iz Skandinavije, i naročito iz Pribaltika).¹

Prikaz 2: Struktura pretektonske Evrope i Balkana – raspored naroda nakon otapanja Velikog glečera i formiranja prvih tačkastih civilizacija u Evropi i na Balkanu: 1. Nordidi – crveno (skandinavski/jarko crveno, i kontinentalni/roze); 2. Alpidi – zeleno; 3. Mediteranidi – žuto

Figure 2: Structure of prior-Teutonic Europe and the Balkans – the location of the peoples after the Great glacier melting and the formation of the first dispersed civilizations in Europe and the Balkans: 1. Nordics - red (Scandinavian / bright red, and the Continental / pink), 2. Alpines - green, 3. Mediterraneans – yellow

Do rimskih osvajanja ovaj prostor sveta već su ispunjavali starobalkanski narodi: etnički Dačani na severoistoku Balkana, etnički Tračani na istoku, grčka plemena na jugu i u Makedoniji, Iliri duž Dinarskih Alpa sve do primorja i jadranskih ostrva... Dolaskom Rimljana na ovaj prostor situacija se unekoliko menja. Sa romanizacijom prastanovnika Balkana raste uticaj rimske kulture, običajno pravo prerasta u građansko pravo Imperije, dodiri civilizacija Rima i grčkih zemalja

¹ Rasna paradigma od značaja je za antropološka, karakterološka i etnopsihološka istraživanja. Tako su mnogobrojni naučnici utvrdili različite podele rasa na evropskom tlu, pa time i na Balkanu. Rippli (*William Ripley*) poznaje: *tevtonsku*, *alpskokeltsku* i *mediteransku* rasu. Ginter (*Hans Günther*) sve rase u Evropi i na Balkanu deli na: *nordijsku*, *alpsku*, *dinarsku* i *mediteransku*. Dok neki autori ovim klasifikacijama pridodaju i *baltide*, kao poseban (pod)rasni tip. (O svemu ovome više u: Orser, 2004, str. 57-64).

utiču na pojavu helenizacije... (Videti: Schevill, 1971, str. 26-44). Sa helenizacijom Rima (i sa romanizacijom Grka) uzrasta Drugi Rim (Konstantinopolj), a sa njim, nekoliko vekova kasnije, Vizantijsko carstvo.

„Rimsko državno uređenje, grčka kultura i hrišćanska vera sačinjavaju podlogu razvitka Vizantije. Vizantija nastaje spajanjem grčko-hrišćanskog duha sa rimskom državnom formom” (Ostrogorski, 1947, str.9).

Odaljavanje Rima i Konstantinopolja, teći će u neprekinutom nizu od IV do XI veka. Ipočetka zamišljen kao Rimsko carstvo sa dva sedišta: duhovnim u starom Rimu, i svetovnim u novom (Carigradu ili carskom gradu), vremenom će, sa padom Zapadnog carstva, ostati samo carstvo na Istoku. Već tada razjedinjene eparhije i sedišta hrišćanskog sveta zadesiće spor oko primata patrijaršija. Zahvaljujući jakoj centralnoj vlasti u tada hegemonij vizantijskoj državi carigradski episkop marginalizuje uticaj jerusalimskog i antiohijskog patrijarha i, posle dugotrajnih teoloških sporova sa monofizitstvom, potiskuje uticaj aleksandrijskog episkopata u Misiriji (današnjem Egiptu). Pokušaj objedinjavanja istočnih crkava završio se ograničavanjem delovanja sirijske i palestinske crkve (Antiohija i Jerusalem), i marginalizovanjem koptske crkve u Egiptu (Aleksandrija). Ostavši bez podrške svetovne vlasti u Rimu, rimski episkop je započeo mukotrpan proces osamostaljivanja crkve od delovanja i uticaja varvarskih vladara koji su poharali Zapadnu Evropu. U tom osamostaljivanju rimski episkop najpre dobija ime *papa* (od *rimski patrijarh* – skraćeno: otac, *pater* ili papa).

„Otuda je rimskom episkopu prvo počelo da se iskazuje posebno poštovanje titulom *papa* (gr. *papas* – otac), iako je ista titula uobičajena za mnoge episkope ili patrijarhe toga doba. (...) vrlo rano se javio i naziv *episcopus episcoporum* (episkop nad episkopima)” (Leposavić, 2005, str. 494).

Vremenom će, sa teološkim koncepcijskim razlikama istočne i zapadne crkve, doći i do sve slabijeg uticaja Istočnog rimskog carstva (Vizantije) na prostore zapadnih crkava. Crkve na Zapadu sada su već objedinjene oko rimskog patrijarha, pape, koji nastoji da ojača i centralizuje crkvenu upravu.

Upadom nomadskih plemena kroz Vrata naroda, iz pravca srednjo-azijskih stepa prostorom Balkana ovladavaju slovenska plemena sa severa i severoistoka kontinenta. Formiraju se prve južnoslovenske države na prostoru Balkana: država Hrvata, Srba i Bugara.

Prikaz 3: Srbija – od Neretve do Drima, razvijeni srednji vek

Figure 3: Serbia - from the Neretva to the Drim, High Middle

Kada na samom početku IX veka papa Lav III kruniše Karla Velikog za cara Novog Rima, raskid Zapada i Istoka postaje i formalan. Zapad više nije priznavao vizantijskog cara za svog vladara. U toku vekova koji su sledili zaoštava se sukob Istoka i Zapada oko dogmatskih pitanja: (bez)kvasnog hleba, *filioque*-i, crkvenog primata... (Videti šire: Поповић, 1912). Veliki katolički mislilac Iv Kongar o razlazu Istočnog i Zapadnog hrišćanstva piše kao o „dugom procesu uzajamnog udaljavanja” (*estrangement*, što bi na srpskom značilo *ustranjavanje* ili *postranjavanje*). (Videti više u: Congar, 1954, str. 92-95). Raspolućena crkva sada se jasno razgraničava na crkvu istočnog i crkvu zapadnog obreda. One se sve više udaljavaju od prvodobnog istovetnog nasleđa. Pošto granice episkopija nisu bile jasno razgraničene to su se upravo na Balkanu preplitale na istoj teritoriji. Završna faza raspolućivanja jedne civilizacije u dve posebne desice se 1054. godine bacanjem međusobnih anatema. To je za posledicu imalo razgraničenje katoličke i pravoslavne civilizacije čiji su se, do danas neutvrđeni, limesi provlačili duž granica prefektura rimskih tetrahija još iz vremena dominata upravo tu – na balkanskom poluostrvu.²

² Godine 318. (ili 324) car Konstantin Veliki reorganizuje tetrahiju i stvara četiri prefektore od kojih je jedna *Praefectura Praetorio per Illyricum* – prefektura Ilirik. Prefektura Ilirik sa prestonicom u Sirmijumu (Sremska Mitrovica) obuhvata Panoniju, zapadni i centralni Balkan i Grčku.

Prikaz 4 i 5: Još je godine 379. n. e. prefektura Ilirik podjeljena na zapadni i istočni deo – nastaje ona poznata granica istoka i zapada na Drini – pri tome zapadni deo se pripaja Italiji (Rimu), dok istočni deo ostaje prefektura, sa novom prestonicom u Solunu.

Figure 4 and 5: As early as in 379 AD the prefecture Illyricum was divided into the western and the eastern parts, and the well-known boundary between the East and the West was formed on the Drina river. The western part was annexed by Italy (Rome), while the eastern part remained a separate prefecture with the capital in Thessaloniki.

Nakon otomanskih osvajanja struktura stanovništva Balkana vidno se menja. „Posle dolaska Turaka dobar deo stanovnika Bosne i Hercegovine primio je islam, *poturčio se*, i vekovima na svoj način kolaborisao s turskim okupatorima” (Долечек, 1993, str. 37). Jedan deo slovenskog življa biva proteran i odveden u ropstvo. Drugi deo procesima islamizacije menja ne samo svoj verski, već i kulturni, pa čak i nacionalni identitet. Za hrišćanski živalj na Balkanu bilo je nužno „da se pokore, priznaju muslimanski suverenitet i pristanu na plaćanje danka – glavarine (*džizje*)” (Танасковић, 2010, str. 289). Sličan iskaz nalazimo i kod Rankea: „Mesto da osnuje svoju državu, srpski narod je bio određen da pomogne da se turska (država) podigne” (Костић, 2000, str.9). Struktura stanovništva u pojedinim vekovima bila je toliko izmenjena da su do tada dominantno pravoslavni i katolički hrišćani u nekim prostorima Balkana postali manjina; oni su bili tek ostrva u islamsko-sunitskom moru otomanskih provincija.³

³ Islam je ovde pokazao pragmatične odlike jedne asimilacione religije. „U raspravama o balkanskom islamu i njegovim savremenim preobražajima, često se kaže

Prikaz 6: Ostaci pravoslavnog prostora na Balkanu pod islamsko-otomanskom upravom. Iza limesa Antemurale christianitatis – ulaz u novi vek, XVI stoleće

Figure 6: The remains of the Orthodox area of the Balkans under the Ottoman-Islamic rule. Behind the limes Antemurale christianitatis – 16th century

Krajem XVIII i početkom XIX veka dolazi do pokreta nacionalnog romantizma diljem evropskog Zapada. Imajući zaokružene nacionalne države još iz vremena prosvetljenog apsolutizma, ove su nacije nastojale da nacionalno usklade na principima prostornog. Tako je nakon građanskoburžoaskih revolucija u Francuskoj, Engleskoj, a kasnije i u npr. jednoj Italiji, nacionalno zasnovano na jedinstvu jezika, pri čemu su lokalni jezici ne samo potisnuti, već je došlo i do asimilacije velikog dela etničkih zajednica u tim zemljama. Kasno objedinjavanje nacionalnog pokreta na nemačkom govornom prostoru imalo je za posledicu uzimanje etničkog principa za polaznu osnovu nacionalnog. Pokazaće se da je upravo ova – etnička koncepcija izgradnje nacionalnog identiteta – bliža balkanskim narodima od građanskog koncepta nacije.

„...tokom XVIII veka... Zapadne države, a kasnije i Rusija, stekle su pravo da štite ne samo svoje podanike, koji su trenutno boravili na teritoriji osmanske države (*mustemene*), već i etničke zajednice... Pritisci spolja rezultirali su u definisanju manjina, koje su pridigle glavu u isto vreme stvarajući zdravu osnovu za svoj nacionalni preporod” (Коцић, 2010, str.143).

da su muslimani na Balkanu sledbenici Otomanske, pragmatične verzije islamskog učenja i njegove prakse. Nesumnjivo da je to istina” (Videti više u: Tanasković, 2007, str.12).

Tako su na Balkanu još tokom čitavog XIX veka bujali nacionalni pokreti zasnovani na etničkom principu.

„Najznačajnije opšte spoljnopolitičke okolnosti koje stvaraju političku podlogu u prilog formulisanja narodnosnog rešenja za evropsku Tursku jesu:

1. stabilizovanje turske granice prema Austriji (linija: Sava-Dunav, Oršava-Transilvanija)
2. prerastanje pravoslavlja od verske dogme o hrišćanskoj dužnosti u helenofilstvo i u ideju o slovenskom jedinstvu
3. potencijalna opasnost da nacionalno-oslobodilački pokreti Srba i Grka... ne postanu oruđe u rukama neke velike sile” (Алексић Пејковић, 1997, str.41).

Ustanička Srbija bila je prva nacionalna država na Balkanu (1804-1813). U Austrougarskoj monarhiji Hrvati su već predstavljali *corpus separatum*, a Srbi su dobili i sopstvenu teritorijalnu autonomiju kroz Srpsko Vojvodstvo – Vojvodinu. Krajem XIX veka stvoreno je nekoliko nezavisnih država koje su se, što ratom što dugotrajnom borbom mirnim putem, izdvojile iz zagrljaja „bolesnika sa Bosfora” – Turske. U „moru islama” izbila su na površinu „pravoslavna ostrva”: Grčka (1821), Srbija (1878), Crna Gora (1878) i Bugarska (1908)...

Prikaz 7. Novoformirane balkanske države: arhipelag u otomanskom moru „evropske Turske”

Figure 7. The newly formed Balkan states: The archipelago in the „Ottoman Sea” of the European Turkey

Balkanski ratovi proteruju Tursku sa balkanskih prostora do pred Carigrad. Pa ipak, u mnogim balkanskim državama procesi islamizacije su ostavili traga. Asimilacija hrišćana u tursko doba bila je posledica delovanja rigidnih običaja koji su favorizovali muslimane spram hrišćana sa jedne strane, ali i državnog pritiska vršenog putem nesnosnih poreza i imovinske obespravljenosti sa druge strane. „U islamskom se društvu

ropstvo i vlast održavaju u pravnoj harmoniji. Jedna strana opravdava postojanje druge” (Екменић, 1997, str.16). Tako je u znatnom delu od Austrougarske anektirane Bosne (i nešto manje južnije u Hercegovini) ostao znatniji broj muslimana, baš kao i u Raškoj, u Metohiji, zapadnoj Makedoniji, Trakiji i Dobrudži. Stvaranje južnoslovenske zajednice naroda, međutim, nije rešilo osnovna pitanja sukoba na Balkanu.

Drugi svetski rat doneo je novu prekompoziciju snaga, i masovne zločine na rubovima civilizacija. Nakon rata prostore Balkana zapljuskuju komunističke diktature, a nacionalno pitanje se različito tretira. U nacionalnim državama poput Rumunije i Bugarske nacionalno i versko je potisnuto, ali je koliko-toliko prisutno. U višenacionalnoj i multikonfesionalnoj Jugoslaviji nacionalno i versko se ne samo obuzdava i zanemaruje već se sa njim i obračunava. Tu je nacionalno i versko viđeno kao opasnost i čak smetnja izgradnji jugoslovenske zajednice naroda. Tome je svakako doprinelo i proizvoljno povlačenje granica koje su dovele do međuetničkih i međuverških sukoba na prostorima bivše Jugoslavije, tokom devedesetih godina HH veka.

VERSKO NA RUBOVIMA CIVILIZACIJA NA BALKANU

Balkansko poluostrvo isprepletano je sudarom triju velikih civilizacija i dvema religijama: dve od njih su hrišćanske konfesije – katolička i pravoslavna – jedna je islamska religija. Na ovim prostorima hrišćanstvo je prisutno već gotovo dve hiljade godina, dok je islam prisutan nešto više od 500 godina. Iako su pravoslavlje i katoličanstvo, praktično, dve strane iste hrišćanske vere, pristupi se ovih konfesija toliko razilaze u svojim društvenim manifestacijama da možemo reći da se radi o dve različite civilizacijske matrice. Sličan je slučaj i u okviru islama kada se radi o pristupima sunita i šiita, s tom razlikom što su na Balkanskom poluostrvu, delovanjem Osmanlija, prisutni samo suniti. Dakle, ovde ćemo zbog prostora sažeto razmotriti osnovne razlike i sličnosti verskog kod rimokatoličkih i pravoslavnih hrišćana i kod sunitiskih muslimana.

Ako se izuzmu obredna ili čisto dogmatska neslaganja, oko: (bez)kvasnog hleba, pitanja čistilišta ili episkopalne nezabludivosti, razlike koje su fundirale nastanak različitih civilizacija mogle bi se svesti na problem Sv. Trojice (Sv. Trojstva) i *filioque*.⁴ U osnovi, pravoslavlje je okrenuto pojavama (fenomenalizam) i ličnostima (personalizam). To za posledicu ima integralan ili holistički doživljaj neponovljivih ljudskih

⁴ O problemu proishođenja Sv. duha „iz Oca i Sina” (*filioque*) ili samo „iz Oca kroz Sina” (pravoslavlje) napisano je mnogo studija. Među njima najstarija je studija Tome Akvinskog, koja je upravo sa sudarom civilizacija na Balkanu ugledala ponovo svetlost dana na ovim prostorima. (Videti: Akvinski, 1992, str.141-222).

ličnosti, kontemplativnu pobožnost, duhovno kalemljenje božanskog u pali svet, monahizam kao ideal, fetiš sila i moći, etatizam kao pristup, umetnički minimalizam utiska (ogledala lica), široke slojeve paganskih naslaga (na koje je tek ponešto nakalamljen hrišćanski obredni ritual). Sa druge strane, katoličko krilo hrišćanstva odlikuje okrenutost pojmovima (logizam) i antropološki pesimizam. Čovek je toliko pao da tek izabrani mogu biti spaseni, ali za ostale je obezbeđeno stanje blaženstva ukoliko se drže crkvenog nauka. Crkva otkriva Logos, pale epifanije Dobrog, Lepog i Istinitog kroz ideje, vrednosti i normativni sistem, koje se *filioque*-alno spuštaju u ovostrano. Društvene posledice ovakvog učenja ispoljavaju se kroz: izgradnju vrta božijeg na zemlji, društveni funkcionalizam (jasnu stratifikaciju u društvu), otklon od ovosvetovnih sila i moći, zazir od državne sile, umetničku raskoš kroz utiskivanje Božijeg Logosa u materijalni svet, hristijanizaciju paganskih naslaga kroz delatnost aktivnih monaških redova i laičkog apostolata i sl... (O uticaju crkvene dogmatike na vrednosne sisteme pravoslavnih i katoličkih društava i njihov društveni razvoj videti: Станковић, 2011).

Konačno, islam se od hrišćanstva podosta razlikuje u učenju, ali sa hrišćanstvom, može se to reći, deli i neke zajedničke korene. Tako npr. islam prihvata Isusa Hrista kao istorijsku ličnost i uvažava Novi zavet, a hrišćane naziva „ljudima knjige“. Pa ipak, osnivač islama Muhamed i njegovi sledbenici (muslimani) smatraju da je baš kao i judaizam i hrišćanstvo pretrpelo vidne izmene, i da je pravo i doslovno tumačenje Božje reči došlo tek kroz *Poslednje reči, Pečata proroka* – Muhameda. Ono što razlikuje sunitski islam od hrišćanstva jesu sledeće ključne činjenice: strogi i nedokučivi monoteizam, ropstvo slovu Kurana, posredovanje anđela umesto Sina i Sv. duha između ljudi i Boga, i apsolutna predestiniranost čoveka Božanskoj volji koja se meša i interveniše u svakodnevnom svetu. (Јанулагас, 2005, str.121-130).

Nesporno da su ovakvi duhovni i kulturološki rasedi ključno uticali na karakter, mentalitet, navike i običaje ljudi na prostorima Balkana. Tako je katolička civilizacija, sa linearnom predstavom o vremenu, stvorila aktivnog subjekta, čoveka svesnog zadatka koji stremi idealu. Sa druge strane predestiniranost islama je nasuprot neurotizovanom čoveku Zapadne civilizacije stvorilo pojedinca koji se miri sa postojećim, sistem u kome se konzerviraju odnosi – jedno posve statično društvo. Vera Erlih (Erlich) navodi jedan klasičan iskaz Orijentalca: „Kada dođe nešto dobro, ne radujem se naročito, možda se krije nešto žalosno iza toga. Kada dođe žalosno, znam da iza toga mora doći radost“ (Erlich, 1964, str. 344).

Pravoslavlje tu stoji negde po sredi, ali ipak u mnogim stvarima holistički shvaćenog društva bliže islamu. Ovde su promene i nastojanja da se preuredi svet stavljene po stranu, ekonomija potreba i ekonomija opstanka toliko su preovladavajuće da je svaki veći napor osuđen na neuspeh.

GEOPOLITIKA NA RUBOVIMA BALKANSKIH CIVILIZACIJA

Balkan predstavlja važnu raskrnicu puteva između Male Azije i dubine evropskog tla, ali i Istočne Evrope i Mediterana. Usled toga, upravo ovde, na razmeđu puteva severozapada i jugoistoka te severoistoka i jugozapada ukrštali su se interesi velikih civilizacija: telurokratije pravoslavne Rusije sa jedne i turansko-islamističke Turske sa druge strane, i talasokratija protestantsko-sekularističke Angloamerike sa jedne strane i katoličkog Vatikana sa druge strane. Svaka od ovih velikih civilizacija je nastojala da pod svoje stavi ili bar omeđi deo prostora Balkana. Istorija je ukazala na presudan uticaj dva geopolitička konstituenta, koji su delovali u rivalstvu i neprijateljstvu, pa u ponovnom sadejstvu i saradnji. Radi se o geopolitičkoj osi: severozapad→jugoistok.

Od XV do XIX veka Otomanska imperija direktno je upravljala čitavim Balkanom. U tom periodu dolazi do značajne islamizacije masa, a pojedinim balkanskim narodima pretio je i fizički nestanak. „Od treće decenije XVI veka islamizacija je počela da uzima maha na centralnom delu Balkanskog poluostrva. [...] Mnogi pragmatični hrišćani, nezadovoljni stanjem u koje ih je osmansko osvajanje bacilo, našli su izlaz u promeni vere” (Коцић, 2010, str.114 i 120).

Od XIX veka naovamo posredni geopolitički uticaj preuzima Engleska, koja najpre deluje na ovim prostorima indirektno pomažući bečki dvor i habzburšku vladajuću kuću, ali i pomažući nezavisnost pojedinih balkanskih kraljevina: Grčku ponajviše (koja poseduje mora i luke), i nešto manje Srbiju. Uticaj britanskog carstva doživljava svoj zenit nakon Prvog svetskog rata, sa jačanjem sveopšte svetske moći vladajuće kuće Vindzor. Prisustvo britanskih interesa na balkanskim prostorima ogleda se u potkupljivanju i postavljanju agenata uticaja moći na ključna mesta u politici, privredi, kulturi i upravi u matičnim balkanskim državama... Nakon drugog svetskog rata, sa opadanjem kolonijalnih moći, prisustvo Britanije na ovim prostorima ostvaruje se kroz dominaciju SAD i NATO-a u Evropi. Taj uticaj Angloamerike na Balkanu ostvaruje se ponajpre i ponajviše u ključnoj geopolitičkoj zemlji – Grčkoj, i nešto kasnije, u izvlačenju socijalističke Titove Jugoslavije iz Istočnog bloka i njenoj najpre neutralizaciji, te naknadnoj instrumentalizaciji kroz Pokret nesvrstanih. Padom Berlinskog zida Istočni blok se ruši poput kule od karata i jedna po jedna zemlja Balkana pristupa evroatlantskom bezbednosnom kišobranu. U to vreme angloamerički severozapad procenjuje da je nemoguće staviti pod isti kišobran neposlušne Srbe, koji se ne odriču oružane pozicije hegemonu na prostorima Zapadnog Balkana sa značajnim telurokratskim oslanjanjem na već raspali Istočni blok i dezorjentisanu Rusiju. Sledi kravavi raspad Jugoslavije, i dalje razbijanje i geopolitičko izolovanje Srbije. Danas je Balkan u osnovi stavljen pod tvrdnu kontrolu angloameričkog uticaja, koju diktiraju kako oblici tvrde

tako i forme meke moći. Tvrda moć se ogleda u stacioniranju vojnih baza NATO-a u ovom delu sveta, i uspostavljanju kontrole nad vazдушnim i morskim saobraćajem, a meka moć u nametanju civilizacijskih vrednosti: globalističke modernizacije, ljudskih prava, političkopredstavničke demokratije, tržišne ekonomije i privatnih sloboda pojedinaca i manjinskih grupa.

Islamistička Turska (iako prilično sekularizovana) na prostore Balkana i danas donosi islam, ali i nastojanja da objedini čitav prostor Balkana u neku vrstu privrednog novootomanskog komonvelta, predstavljajući se čak i kao nosilac vizantijskog istorijskog nasleđa. Turski interesi se razlikuju od zemlje do zemlje. Tako su ti interesi strateški najizraženiji u BiH (naročito u Federaciji BiH), „čak i kemalistički, tj. sekularno uređena Turska je Bosnu doživljavala kao deo svoje baštine” (Јевтић, Пецељ, 1995, str. 30) i Albaniji, i nešto manji u Srbiji, Bugarskoj i Crnoj Gori. I dok su slovenski muslimani (ili Bošnjaci kako sada sebe zovu) prigrabili Tursku kao svog zaštitnika (iako sa etničkim Turanima nemaju mnogo veze); albanski faktor tek nešto malo suzdržanije saraduje po svim bitnijim geopolitičkim pitanjima sa novom imperijom sa Bosfora. Nesporno je da sama Turska ne stoji iza projekta Velike Albanije, ali je isto tako evidentno i da blagonaklono gleda na proces albanizacije i širenja islama u balkanskom regionu sveta koji je već uveliko zahvaćen procesima globalizacije i periferizacije.⁵ Kako će se prema Turskoj u regionu postaviti Bugarska, a naročito Srbija – ostaje da se vidi. Proamerički režimi Bugarske i Srbije za sada anestetiziraju svaki politički konflikt sa turskim nastojanjima, i iskazuju htenje ka privrednoj i kulturnoj saradnji. Hoće li tako biti i u budućnosti, sa jačanjem uloge Rusije na prostoru Balkana, ostaje da se vidi...

Kada je reč o ruskom geopolitičkom prisustvu na Balkanu onda valja istaći da se uloga Rusije, kao jedinog preostalog velikog nosioca pravoslavne civilizacije, prvi put na prostorima Balkana javlja sa izlaskom carske Rusije na Crno more, i sa njenim nastojanjima (tokom XVIII veka) da izađe na toplu mora evropskog Sredozemlja: preko Carigrada na Bosfor i preko južnog Jadrana. U tom nastojanju veliku ulogu trebali su da odigraju pravoslavni južnoslovenski narodi. Da bi Zapad sprečio nastojanja Rusije da, preko Srbije i Crne Gore a potom i Grčke i Sirije, igra veću ulogu na prostorima južne Evrope i Bliskog istoka ova koalicija zemalja povlači demarkacionu liniju i čitav Balkan deli na zapadni (pod uticajem zapadnih sila: Nemačke, Francuske i Engleske) i istočni (koji prepušta Rusiji). Tako se Rusiji prividno

⁵ „[...] konflikti na Balkanu, kao poseban geopolitički prostor, može se posmatrati kao izraz njegove periferizacije u svetskoj podeli rada i novi istorijski oblik instrumentalizacije od strane velikih svetskih sila” (Mitrović, 2007, str.19).

omogućava uticaj u istočnom Balkanu (iako je ovaj deo Balkana već anektiran u čvrste strukture EU i NATO-a – Rumunija i Bugarska), ali ne i na Zapadnom Balkanu (Srbija, Crna Gora, BiH), koji je uvek bio naklonjeniji ruskom faktoru. Odsecanjem Albanije koridorom Zapadnog Balkana, i Grčke (sukobljavajući je sa Rusijom – a preko bugarskih aspiracija da izađe na toplo Egejsko more) zapadne sile su uspele da veoma dugo Rusiju drže u jednoj vrsti šah-pozicije, onemogućavajući joj prodor na Jadran, Egej i Bosfor. Rusiji nametnuta linija između Zapadnog i Istočnog Balkana aktualizovana je u nekoliko navrata: od carice Jekatarine i kasnijeg San-Stefanskog sporazuma preko izvlačenja Brozove Jugoslavije iz ruskog uticaja moći, sve do današnjih dana kada se Rusija preko energetskih sporazuma ponovo vraća na Balkan i to najpre u Bugarsku, a potom i u Srbiju, BiH (kroz manji entitet – Republiku Srpsku) i Crnu Goru (kupovina zemljišta na primorju i ulaganja u kapitalne privredne kapacitete Crne Gore). Predmet ruskih aspiracija je i Rumunija, koja je zajedno sa Bugarskom deo NATO-a i EU, ali od koje Rusija neće lako odustati, jer je kopneno povezuje sa južnoslovenskim narodima.

Prikaz 8: Istočni i Zapadni Balkan nevidljivom linijom granica Srbije sa Rumunijom i Bugarskom: od Đerdapske klisure preko Stare planine

Figure 8: Eastern and Western Balkans, the invisible line of the Serbian border with Romania and Bulgaria: the Djerdap Iron Gates gorge and down the Stara planina mountain

Konačno, najslabiji, ali veoma kompozitni uticaj jugozapada ostvaruje se kroz prisustvo delovanja Katoličke crkve na prostorima Balkana. Katolički uticaj protezao se u istoriji najviše preko Austrije, i to, nesporno na Kranjsku, Istru, Slavoniju, centralnu Bosnu, i zapadnu Hercegovinu, i Srem, a posredno na Beogradski pašaluk i delove današnje Crne Gore i severne Albanije. Preko Venecije i kasnije Austrije taj uticaj je vidljiv i u Dalmaciji do Dubrovnika i u Boki kotorskoj. I danas je ovo dejstvo primetno, ali je smanjenog intenziteta, naročito otkako katolička verzija hrišćanstva više nije državna religija carevina i država (republika). Danas geopolitičko prisustvo na Balkanu možemo uočiti kroz: davanje bezrezervne podrške Hrvatskoj za ulazak u Evropsku uniju, lobiranjem kod Nemačke za zauzimanje za hercegovačke i bosanske Hrvate u BiH, delovanjem na politička i crkvena dešavanja u Crnoj Gori i Albaniji...

MOGUĆNOSTI POMIRENJA CIVILIZACIJA NA BALKANU

Mogućnost pomirenja suprotstavljenih civilizacija na Balkanu opaža se u nekoliko važnih mera, koje bi mogle da: približe, sučelje, razumeju, uosećaje i prožmu nastojanja da se o dodiru civilizacija više ne govori i piše kao o sukobu civilizacija, već kao o saradnji. U te mere spadaju:

- insistiranje na verskom dijalogu i međuverskoj toleranciji;
- podizanje ekumenskog dijaloga na nivo opšteg;
- rad na terenu sa ljudima iz različitih etničkih i verskih sredina, koji žive u etnički i verski izmešanim sredinama,⁶
- stvaranje opšteg bezbednosnog okvira velikih sila kojim se prostor Balkana dodatno sigurnosno ojačava i stabilizuje.

LITERATURA

- Akvinski, T. (1992). *Razgovor sa muslimanima i pravoslavnima – Protiv zablude Grka*. Zagreb: Nakladni zavod Školska knjiga – Globus.
- Алексић Пејковић, Љ. (1997). Балкан балканским народима – између легитимистичког и националног принципа. У С. Терзић, (Ур), *Ислам, Балкан и велике силе – XIV-XX век* (стр. 139-156). Београд: Историјски институт САНУ.

⁶ Evo kako rešenje ovog problema predviđa Bogdana Todorova: „Bugarska čuva važne odnose i međudelovanja između odvojenih pojedinaca i grupa (to je horizontalni odnos) na osnovama nečega što bi na bugarskom, i turskom, mogli nazvati *Komšilik*. Ovo je model uspešnog upravljanja različitostima koji bi trebali da budu prihvaćeni u celoj Evropi – povratak u međudelovanje različitih grupa, očuvanje horizontalne matrice skupa.” (Todorova, 2007, str. 25).

- Долечек, Р. (1993). Југословенска браћа – Срби, Хрвати и Муслимани. У Л. Н. Толстој, И. Андрић, Р. Долечек, *Три сведочанства о Босни*: (1908, 1946, 1992) (стр. 33-65). Београд: Министарство за информације Републике Србије.
- Екмечић, М. (1997). Улога ислама у социјалном и политичком развоју Балкана. У С. Терзић, (Ур), *Ислам, Балкан и велике силе – XIV-XX век* (стр. 139-156). Београд: Историјски институт САНУ.
- Erlich, V. (1964). *Porodica u transformaciji*. Zagreb: Naprijed.
- Јанулатас, А. (2005). *Ислам*. Београд: Хришћански културни центар.
- Јевтић, М., Пецељ, М. (1995). *Ислам и геополитичка логика*. Београд: Ковинг-инжењеринг.
- Congar, Y. (1954). Extrait de l'ouvrage 1054-1954 – L'Eglise et les Eglises. *Note sur le schisme oriental*, partie I. Ciney-Bruxelles: Éditions de Chevetogne.
- Костић, Л. (2000). *Наука утврђује народност Б-Х Муслимана*. Србиње – Нови Сад: Добрица књига.
- Коцић, М. (2010). *Орјентализација материјалне културе на Балкану – Османски период XV-XIX век* (Магистарска теза). Београд: Филозофски факултет.
- Leposavić, P. (2005). *Papstvo*. Beograd: IGAM.
- Mitrović, Lj. (2007). Dialogue and convergence of Islam and Christianity in the Balkans as a precondition for development of the culture of peace, cooperation and integration among people. In: D. B. Djordjević (Ed.): 14th Annual International Religious YSSSR Conference *Islam at the Balkans in the past, today and in the future* (pp. 15-20) Niš: Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion.
- Orser, E. Ch. (2004). *Race and practice in archaeological interpretation*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Ostrogorski, G. (1947). *Istorija Vizantije*. Beograd: Prosveta.
- Поповић, Ј. (1912). *Опита црквена историја 1054-1912*, део други. Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.
- Станковић, В. (2011). *Утицај хришћанских конфесија на политику друштвеног развоја*. Београд: Факултет политичких наука.
- Tanasković, D. (2007). Islam in the Balkans, islam within the Balkans. In: D. B. Djordjević (Ed.): 14th Annual International Religious YSSSR Conference *Islam at the Balkans in the past, today and in the future* (pp. 9-14). Niš: Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion.
- Танасковић, Д. (2010). *Ислам – догма и живот*, Београд: Српска књижевна задруга.
- Todorova, B. (2007). Bulgarian ethnic model – tolerance between Christians and Muslims. In: D. B. Djordjević (Ed.): 14th Annual International Religious YSSSR Conference *Islam at the Balkans in the past, today and in the future* (21-26). Niš: Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion.
- Huntington, S. (1993). The Clash of Civilizations?. *Foreign Affairs*, 72(3), 22-49. New York: ABI/Inform Global.
- Schevill, F. (1971). The Greek and Roman epochs of Balkan History. *The History of the Balkan Peninsula*. London: Ayer Publishing.

THE CLASH OF CIVILIZATIONS IN THE BALKANS AND THE POSSIBILITY OF OVERCOMING IT

Summary

Since the earliest times, the Balkan Peninsula has been characterised by the intricate conglomerate of races, ethnicities, religions, cultures, languages and nations. During the Tertiary and Quaternary ages, in this region, the three basic race types can be met. The Mediterraneanise (along the Mediterranean coastal line, Caucasians with the Africanised characteristics), Alpineans (in the mainland of the Balkan peninsula, Caucasians with the Asian characteristics) and along northern edge of Balkan Peninsula, the Nordic group (Caucasians). During the ancient times, the Balkan peninsula was settled by the old-Balkans groups: The Dacians, the Thracians, the proto-Greek tribes, the Illyrians...

With the fall of the Roman Empire, the dominant population group becomes the Slavic one. The first Slavic states, those of Croats, Serbs and Bulgarians will last until the Ottoman invasion. During the Ottoman rule, the composition of the population suffers a sudden change. However, those changes are not crucial. The Balkans (with the exception of the Albanian and Greek tribes) is mainly populated by the Slavs. The previously predominant Orthodox (Byzantine) cultural and religious setting becomes smaller and narrowed at the expense of Islam. Even Catholic civilisation is in retreat – it remains reduced to the Adriatic coastline, tied to the Venetian holds. It can be said that during the XVII and XIX centuries Christianity is just a fragment within Islamic domination.

This state of affairs will last until the begging of the 19th century, when the national freedom movements of Serbs, Greeks and others arise, taking the parts of the Balkan peninsula from the Ottoman Empire. The first independent Balkan states emerge during those times, while the entire region is marked with the term: balkanization, the term that describes the process of fragmentation in what used to be an integrated whole, without a clear strategy or vision. The creation of Yugoslavia was an attempt to integrate the western region of the Balkans into a unified cultural and civilisation space. There were some voices in favour of forming a much larger unified state, the so-called Balkania or the union of all Balkan nations. However, those attempts failed, because the ethno-centric forces were stronger. The Balkan has remained the meeting point of three great civilisations: Orthodox Christian (Byzantine), Roman Catholic and Islam. Along the rifts of those civilisations, the ethnocentric forces act as centrifugal forces, and create divisions while the processes of integration suffer failures.

Due to that setting, it is very important to work on the reconciliation processes among the Balkan nations. There are many differences but there are also similarities. Instead of insisting on differences, similarities need to be brought forth, connections found and the indigenous cultural and civilisation heritage enriched with the heritage from other cultures. On the world scale, the Balkan culture is recognised as a unified space. The question that arises, then, is why not work on similarities. Some of the efforts that could be undertaken are: insisting on religious dialogue and inter religion tolerance, elevation of ecumenical dialogue to the common level, work in the field, with the people from different ethnic and religious groups that live in the multi-ethnic and multi-religious areas, creating the common security framework by the great powers, that would stabilise and strengthen the Balkans. All these efforts, for a start, could

at least stabilise the current situation and offer some common ground for a more constructive approach to this long-lasting problem.